

ПРОБЛЕМА ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНИМ КУЛЬТАМ ТА СЕКТАМ ЯК ФОРМАМ ПОСЯГАННЯ НА ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

БАЙДА Антон Олександрович - доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-5532-899X>
УДК 343.9:351.86:79(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.46>

Проведено кримінально-правовий аналіз терміну «деструктивний культ», наведено його характерні ознаки та зміст. Вказаний термін не є універсальним, не охоплює всіх можливих форм небезпечного групового застосування незаконного психологічного впливу та відповідно не містить правової характеристики цього небезпечного феномену. З урахуванням відсутності у чинному законодавстві уніфікованого терміну, який би охоплював подібні маргінальні групи, він може бути застосований за умови виділення єдиної спільної ознаки – застосування методів незаконного психологічного впливу для створення та забезпечення цілісності та тривалої діяльності подібних груп. Аргументовано, що для якісної правозастосовної діяльності слід виділяти спільну для них рису – незаконний психологічний вплив, що власне й робить ці культу, секти, релігійні та псевдорелігійні організації деструктивними, тобто такими, які руйнують психіку потерпілих, заподіюючи їм психічному здоров'ю часто непоправну шкоду. Наведено пропозиції з модернізації чинного КК України щодо заборони діяльності таких організацій.

Ключові слова: деструктивний культ, секта, тоталітарна секта, посягання на життя та здоров'я, незаконний психологічний вплив.

Актуальність теми дослідження

Україна залишається однією з небагатьох країн Європи, де права громадян майже незахищені від можливих посягань деструктивних культів. Відповідно до міжнародного досвіду, деструктивні культу

часто здійснюють асоціальні акції: організацію масових безладів, зневажання національних та культурних святинь, масові сухі голодовки як провокацію колективного суїциду в Україні й на території країн СНД («Біле братство»), масові вбивства й замах на вбивства в Японії під егідою «Аум Сенріке», державний і промисловий шпіонаж (Церква сайєнтології в Германії), тим самим руйнуючи цілісність нації, духовні, культурні, історичні й моральні цінності, фінансово паразитують на тілі нашого суспільства. Діяльність таких груп посягає на психологічну безпеку суспільства.

Зокрема наркотичні речовини, як засоби незаконного психологічного впливу, застосовували лідери таких культів як «Гілка Давидова», «Міжнародного товариства свідомості Кришни», «Альфа і Омега», деяких сатанинських сект. У судовому порядку була припинена діяльність відомого псевдорелігійного об'єднання «Велике біле братство». Його лідери Ю. Кривоногов і М. Цвігун були засуджені за розбій при захопленні Софіївського собору у м. Києві (ч. 4 ст. 187 КК України), організацію масових заворушень (ст. 294 КК України), умисні тяжкі тілесні ушкодження (ст. 121 КК України), посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК України).

Подібні акції безумовно торкаються питань державної безпеки, національних інтересів у сфері захисту сім'ї, виховання

й освіти молоді, у сфері психологічного захисту особистості. Але, на жаль, доводиться констатувати неналежність або повну відсутність адекватної державної політики в сфері протидії деструктивному впливу зазначених маргінальних груп по відношенню до суспільства, сім'ї, особистості.

Правоохоронні органи не в змозі приділити необхідної уваги правопорушенням з боку деструктивних культів, тому відсутня практика застосування чинних законодавчих заходів та узагальнення негативного досвіду. Численні заяви родичів потерпілих щодо фактів правопорушень якщо й розглядаються правоохоронними органами, то лише як окремі випадки. Відсутня державна координація дій державних органів із захисту в цій частині конституційних прав і свобод в Україні. Нині не створені навіть механізми контролю діяльності релігійних, езотеричних, цілительських, культових об'єднань, що ховаються під видом суспільних організацій, тренінгових курсів, тематичних клубів. Не дивлячись на достатній світовий досвід, переважно відсутні законодавчі акти, які забезпечують громадянам захист від деструктивного впливу тоталітарних сект, деструктивних культів. Зазначена проблема після початку повномасштабного вторгнення РФ до України набула ознак посягання на основи національної безпеки у світлі діяльності релігійної організації «Українська православна церква (Московський патріархат)».

Метою статті є аналіз проблем протидії діяльності деструктивних організацій релігійного або псевдорелігійного змісту (культів, релігійних та псевдорелігійних організацій, тоталітарних сект, так званих «комерційних» культів тощо).

Аналіз наукових досліджень

Актуальність досліджуваного питання певним чином залежать від неоднозначності трактування термінів «деструктивний культ», «релігійна секта», «псевдорелігійна організація», «комерційний культ». У науковій літературі можна зустріти декілька концепцій трактування поняття «культ» та «секта» [1]. Зокрема, термін «секта» (лат. *secta* – школа, вчення, напрям, від лат. *sequi* – слі-

дувати) – це релігійне об'єднання, що відділилося від панівного релігійного напрямку й характеризується відокремленням від нього існуванням, запереченням частини віровчення та обрядів при використанні основи віровчення тієї релігії, від якої походить. В англійській термінології терміну «секта» відповідає «культ» (англ. *cult*). В переносному значенні секта – відокремлена група осіб, що замкнулася в своїх вузьких групових інтересах; деструктивна або тоталітарна організація [2].

Умовно їх можна розділити на «вузьке» та «широке» трактування. Так, представники «вузького» трактування поняття «культ», американський соціолог Г. Беккер розглядає культ як «аморфний, безструктурний, неконденсований тип соціальної структури», мета якого особистий екстатичний досвід, порятунк, комфорт і здоров'я. Ця мета, однак, не об'єднує культ – його прихильники просто обирають, чи вірити їм у дане вчення і чи слідувати даним практикам [3, р. 630].

За другою концепцією, культ – втілення «найбільш радикальної індивідуалістичної форми релігійного досвіду» [4, р. 195]. Однак цей критерій відкидає занадто багато інших істотних рис культу. На думку К. Кемпбелла, далеко не очевидно, що «індивідуалізм використовується для того, щоб припускати будь-яку участь у спільноті, а не відсутність такого» [5, р. 378].

Третя наукова концепція культу базується на відмінностях у ставленні до релігійної істини. Р. Уолліс вважає, що «секта розглядає себе як єдино легітимний засіб пізнання чи істинні набуття порятунку, тоді як культ – лише як один з безлічі таких шляхів» [6, р. 13]. Члени культів у пошуках істини зазвичай переходять з однієї групи в іншу і від однієї системи вірувань до іншої; також вони можуть бути одночасно членами декількох культів.

Четверта концепція визначає найважливішою характеристикою культу містицизм, який, хоча і відрізняє культ від світських об'єднань, є загальною характеристикою, в тій чи іншій мірі зустрічається у всіх формах релігій [7, р. 96].

Згідно з п'ятою концепцією, культ – тип релігійного об'єднання, є девіантним від-

носно до релігійної та світської традиції. Дж. Лофланд описує культу як «малі групи», які відколюються від «традиційної думки і підтримують зовсім інші погляди на дійсність, можливість і мораль» [8].

Проте існує «широка концепція культу», особливість якої в тому, що поява культів може бути обумовлена не тільки релігійним, але й культурним середовищем. Це положення Дж. Річардсона враховується в деяких сучасних класифікаціях культів [8], хоча в цілому його концепція не користується великою популярністю в науковому середовищі, тому що вона певним чином стирає грань між світськими та релігійними об'єднаннями. Згідно з цією концепцією під культами розуміються швидше релігійні, культурні та соціально-політичні течії, ніж релігійні об'єднання певного типу. Цей підхід отримав найбільший розвиток у концепції «культової реакції», запропонованої американським дослідником нових релігійних рухів Дж. Річардсоном. Культурна реакція – це виникнення культів у відповідь на різні суспільні зміни – на секти, деномінації, церкви, інші культу (або «культове середовище») [9], а також на мистецтво, музику, політику, медицину, освіту і багато інших сфер (навіть на саму соціологію) [10, р. 120]. У нашому дослідженні ми будемо відштовхуватися від широкої концепції терміну «культ».

Отже, термін «деструктивний культ», «тоталітарна секта», «релігійна секта» й подібні їм не є юридичними термінами, жодних правових наслідків іменування тієї чи іншої організації сектою або культом не тягне за собою будь – яких заборон або обмежень.

Слід також погодитися із конструктивною критикою, що пов'язана із необережним використанням цих термінів. Під сумнів беруться такі характерні риси як жорстка авторитарна структура, наявність харизматичного лідера, його обожнювання, общинного способу існування (з відходом від сім'ї, залишенням роботи, навчання тощо), жорсткого розпорядку дня в громаді, суворої дисципліни, контролювання свідомості і жорсткою регламентацією всіх сторін життя тощо. Вищезазначені організаційні особливості «деструктивних культів» повністю відповідають опису організаційно – ре-

жимних моментів, що існують в монастирях всіх світових релігій, хоча в «традиційних» релігіях особистість харизматичного лідера, вже померлого, є сакралізованою і опосередковано впливає на віруючого, проте за силою авторитету вона може не тільки не поступатися «сектантському» гуру, пророку, а навіть перевершувати його.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перелічені ознаки призводять до розпливчастості найменувань «релігійна секта», «тоталітарна секта, культ» і «деструктивний культ» і дозволяють зараховувати до таких об'єднань практично будь-яке релігійне новоутворення, релігійно-філософське вчення, культурно-освітній або оздоровчий заклад. Визнання чи не визнання будь-якої групи деструктивним культом, тоталітарною, релігійною сектою, або іншим подібним терміном по суті нічого не змінює у діяльності таких організацій та відповідно не є ефективним способом протидії їх суспільно-небезпечній діяльності.

Як наслідок, термін «деструктивний культ» не є тотожним новим релігійним рухам і не потребує віднесення його до релігійних. Дійсно, в деструктивних культурах порушуються права людини, адже нерідкими є випадки обману, фальсифікації й залякування, що дозволяє поетапно руйнувати особистість й реформувати її свідомість, маніпулюючи думками, почуттями й поведінкою жертв. Нині існують не тільки релігійні секти, а й секти, діяльність яких пов'язана з політикою, психотерапією й комерцією, де застосовується психологічна обробка й контроль над свідомістю, що дозволяє їх віднести до деструктивних.

В міжнародному вимірі фігурують так звані «екстремістські організації». За своєю суттю це справжні політико-терористичні організації, а специфіка вербування та ідеологічне підґрунтя дозволяє назвати їх деструктивними культурами (групи «Аум Сенрікьо», «Арійська нація»). Існує безліч психотерапевтичних і «просвітительських» культів, які називають себе школами, рухами й фондами. Семінари й конференції вони, як правило, проводять в актових залах бу-

динків молоді, університетах, залах ділових зустрічей. Такі культу активно вживають техніки маніпуляції свідомістю та психологічного програмування (група «Форум» Ерхарда). Серед комерційних культів відомі такі, які займаються залякуванням людей, втягують їх у вуличну торгівлю газетами, розповсюдження журналів, косметики й інших товарів. Такі секти дають рекламу в місцевих газетах, закликаючи відгукнутися тих, хто прагне до блискучої кар'єри, великої зарплати й захоплюючих відряджень (корпорація «Тянь Ши»), методи роботи з персоналом якої охоплюється поняттям культ, а наслідки часто негативного характеру дозволяє віднести її до деструктивних культів [11, с. 150].

Отже, центральним у вирішенні правової проблеми пов'язаної із діяльністю подібних організацій є не форма (назва, організаційно – правова форма або навпаки її неформальність), а зміст її діяльності. Всі ці організації, який термін би не використовувався для їх найменування офіційного чи неофіційного, об'єднує специфіка методів «роботи» з адептами, прихожанами, менеджерами, персоналом тощо. Аналіз літератури, яка стосується цих організацій, дозволяє зробити висновок, що для всіх них є притаманним застосування незаконного психологічного впливу, що призводить до катастрофічної (деструктивної) зміни свідомості потерпілої особи. На застосування незаконного психологічного впливу як характерну ознаку подібних організацій, що відповідно дозволяє виділити низку спільних ознак подібних організацій, вказують й деякі вітчизняні вчені [12, с. 278].

Американський психолог Р. Дж. Ліфтон [13, р. 45] виділяє вісім елементів, що призводять до катастрофічної зміни свідомості:

1) середовий контроль – жорстке структурування оточення, в якому спілкування регулюється, а допуск до інформації суворо контролюється.

2) містичне маніпулювання – використання запланованої чи підлаштованої «спонтанної», «безпосередньої» ситуації для надання їй сенсу, вигідного маніпуляторам (наприклад, фізіологічні та психологічні зміни при переході на вегетаріанське хар-

чування пояснюються «сходженням святого духу»).

3) вимога чистоти – різкий розподіл світу на «чистий» і «нечистий», «хороший» і «поганий». Тоталітарна секта – «гарна» і «чиста», все інше – «погане» і «брудне».

4) культ сповіді – вимога безперервної сповіді та інтимних зізнань для знищення кордонів особистості та підтримки почуття провини.

5) «свята наука» – оголошення своєї догми абсолютною, повною і вічною істиною. Будь-яка інформація, яка суперечить цій абсолютній істині, вважається помилковою.

6) пересмикнута (підтасована) мова (loading language) – створення спеціального клішерованого словника внутрішньогрупового спілкування з метою усунення самої основи для самостійного і критичного мислення.

7) доктрина вищої особистості – доктрина більш реальна й істинна, ніж особистість та її індивідуальний досвід.

8) поділ існування – члени групи мають право на життя й існування, інші – ні, тобто «мета виправдовує будь-які засоби».

Нині день існує безліч технік впливу на нервову систему й мозок, тобто на нейрологію людини: техніка занурення в гіпнотичний транс (ериксоніанський гіпноз), яка викликає змінений стан свідомості, при якому людина стає підвищено навіюваною й отримує настанови, що викликають зміни її особистості; технологія реформування свідомості, яка складається з наступних елементів: комунікаційний контроль, маніпуляція почуттями, боротьба за чистоту душі та рядів, культ сповіді, «наукове обґрунтування» доктрини, лінгвістичне моделювання реальності, домінування доктрини над особистістю, право на життя й право на смерть; встановлення психологічного контролю над людиною, що складається з трьох етапів: розморожування колишньої особистості (її руйнування), заміна колишньої особистості новою (процес індоктринації), заморожування (процес побудови й зміцнення нової особистості); навіювання фобій; «промивання мозків»; зупинка думок.

Наведені способи «роботи» з членами деструктивних культів та методи переконання

в істинності тих чи інших постулатів релігійної чи псевдорелігійної (наприклад економічної) складової створює суттєву небезпеку психологічній стабільності суспільства, може стати підґрунтям впливу з терористичною або іншою деструктивною метою. Особливу небезпеку зазначені групи становлять для психологічно нестійких членів суспільства а також дітей, які на первинному етапі соціалізації не повинні страждати від категоричного та нав'язливого подання певної метафізичної інформації.

Міжнародне право проголошує принцип свободи совісті і невід'ємне право батьків на релігійне виховання своїх дітей. Зрозуміло, що будь-яка релігійна спільнота претендує на істинність власних постулатів, застосовуючи власні методи психологічного впливу для переконання у своїх твердженнях. Право на свободу совісті й релігій передбачає у першу чергу усвідомленість певного вибору, його свободу. Це є визначальним у розмежування релігійних організацій і деструктивних культів (сект) та окреслює таким чином межі втручання держави втручання у приватне життя.

З огляду на вищесказане, ми пропонуємо зараховувати до деструктивних культів лише ті, в яких застосовується психологічне та фізичне насильство. Саме порушення психологічної безпеки є основою й чи не найнебезпечнішою ознакою деструктивних культів [4]. Одним з чинників, що визначають рівень безпеки для людини оточуючого її соціального середовища, є психологічна безпека. Необхідність виділення такого елементу національної безпеки зумовлена численними прикладами незаконних маніпуляцій із емоційно-вольовою сферою людини та схильністю багатьох людей до навіюваності, тобто схильності підпадати під психологічний вплив іншої людини, яку часто використовують для досягнення протиправних цілей.

Правові аспекти психологічного і психотерапевтичного впливу регулюються Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування методів психологічного і психотерапевтичного впливу», згідно з яким психологічним впливом є вживання спрямованих на пси-

хіку людини дій усвідомленого або неусвідомленого характеру за допомогою переконання, психологічного переформування або сугестії для формування певної системи уявлень, дій та відношень, які суб'єктивно сприймаються особою як особисто приналежні; психотерапевтичний вплив є застосуванням методів, спрямованих на психіку людини, усвідомленого або неусвідомленого характеру за допомогою переконання, психологічного переформування або сугестії для лікування, реабілітації і профілактики розладів здоров'я особи. Методи психологічного і психотерапевтичного впливу можуть застосовуватися лише за усвідомленою згодою інформованої дієздатної особи, відносно якої вони застосовуються, або за згодою її законного представника і виключно з метою: психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у навчальних закладах; визначення, корекції, реабілітації, профілактики порушень взаємин з оточуючим соціальним середовищем людини; діагностики, корекції, лікування, реабілітації, профілактики розладів психічного стану людини, корекції особистості [15].

Коли активний вплив на психологічні процеси вчинюється без врахування особистих потреб та настанов об'єкту впливу та полягає в грубому ігноруванні процесів критики сприйняття і самостійності у відображенні явищ об'єктивної реальності у його свідомості (пригнічення або ігнорування емоційно-вольових процесів) – наявні ознаки незаконного психологічного впливу [4, с. 30].

Незаконний психологічний вплив є формою психологічного насильства, який через специфіку застосовуваних методів та прийомів потребує самостійної кримінально-правової оцінки. Чинне кримінальне законодавство не містить спеціальної норми, яка передбачала б відповідальність за такий вид насильства, хоча є необхідною умовою всебічного захисту життя і особливо здоров'я громадян.

Тому є необхідність закріплення кримінальної відповідальності за незаконне використання методів психологічного і психотерапевтичного впливу (що зумовлює нанесення шкоди здоров'ю) у деструктив-

них культах. У чинному КК України передбачається санкція лише за організацію або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою (ст. 181 КК України), проте необґрунтовано брати до уваги лише організації та групи, що є релігійними. Більшість з них використовують саме релігійне прикриття, але є політичні, комерційні, псевдотерапевтичні, східні медитаційні і навіть групи з позбавлення від алкоголю і наркотиків, в яких одна форма залежності просто замінюється іншою.

Отже, необхідно звертати увагу не на вид організації, її назву, а на ті методи, які використовують її члени, ту шкоду, яка заподіяна (чи може бути заподіяна) окремим фізичним особам і суспільству внаслідок її діяльності. Натомість релігійні рухи, які не використовують методи незаконної психологічної обробки й заборонені прийоми впливу на свідомість, не вживають техніки модифікації поведінки, не чинять фізичного чи психічного насилля, не можуть бути віднесені до деструктивних. Вони перебувають у правовому полі й захищаються законами України.

Висновки

Термін «деструктивний культ», попри його широке застосування, не є універсальним, не охоплює всіх можливих форм небезпечного групового застосування незаконного психологічного впливу та відповідно не містить правової характеристики цього небезпечного феномену.

У чинному законодавстві відсутній уніфікований термін визначення подібних маргінальних груп, за умови виділення єдиної спільної ознаки – застосування методів незаконного психологічного впливу для створення та забезпечення цілісності та тривалої діяльності подібних груп. Тому, доцільним є віднесення до деструктивних культів лише тих організацій, в яких застосовується психічне та фізичне насильство – адже саме порушення психологічної безпеки є чи не найнебезпечнішою ознакою деструктивних культів.

Деструктивними культами активно використовуються техніки модифікації поведінки для утримання членів групи й зміни їх свідомості. Як би подібні групи не називались, для цілей правозастосовної діяльності слід виділяти спільну для них рису – незаконний психологічний вплив, що власне й робить ці культу, секти, релігійні та псевдорелігійні організації деструктивними, тобто такими, які руйнують психіку потерпілих, заподіюючи їм психічному здоров'ю часто непоправну шкоду. Діяльність таких організацій має бути забороненою.

Визначальним для формування поняття «небезпечний психологічний вплив» є суспільно небезпечні наслідки – розлади психічної діяльності, натомість визначальною особливістю незаконного психологічного впливу є фальсифікація волі потерпілого.

Необхідним є встановлення кримінальної відповідальності за незаконне використання методів психологічного і психотерапевтичного впливу подібними деструктивними групами (культами). При цьому необґрунтовано брати до уваги лише організації та групи, що є релігійними. Мова йде сам про незаконне використання методів психологічного впливу (або незаконних методів), оскільки в групах («традиційних релігійних, наприклад») можуть використовуватися методи психологічного впливу, проте вони не будуть незаконними, а їх діяльність забороненою. Релігійні або псевдорелігійні рухи, які не використовують незаконні методи психологічної обробки й прийоми впливу на свідомість, не вживають заборонених технік модифікації поведінки, не чинять фізичного чи психічного насилля, не можуть бути віднесені до деструктивних. Вони перебувають у правовому полі і захищаються законами України.

Література

1. Луценко І. Г. Питання класифікації тоталітарних сект та їх значення для протидії злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 211–222.
2. Секта. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B0#cite_note-:3-3
3. Becker H. Systematic Sociology: On the Basis of the «Beziehungslehre» and

SUMMARY

A criminal law analysis of the term “destructive cult” has been conducted, and its characteristic features and meaning are outlined. This term is not universal; it does not encompass all possible forms of dangerous group-based application of unlawful psychological influence and, accordingly, does not provide a legal definition of this dangerous phenomenon. Given the absence in current legislation of a unified term that would cover such marginal groups, it can be applied provided that a single common feature is identified the use of methods of unlawful psychological influence to create

and ensure the integrity and continued operation of such groups. It is argued that for effective law enforcement, a common feature should be identified-illegal psychological influence which is precisely what makes these cults, sects, religious, and pseudo-religious organizations destructive, that is, organizations that destroy the psyche of victims, often causing irreparable harm to their mental health. Proposals are presented for amending the current CC of Ukraine to prohibit the activities of such organizations.

Key words: destructive cult, sect, totalitarian sect, threats to life and health, unlawful psychological manipulation.

«Gebildelehre» of Leopold Von Wiese. Gary, 1950. P. 624–642.

4. Martin D. A. Pacifism: An Historical and Sociological Study. N.Y.: Schocken Books, 1966. P. 193–197.

5. Campbell C. Clarifying the Cult. *The British Journal of Sociology*. 1977. Vol. 23(28). P. 378–281.

6. Wallis R. The Road to Total Freedom. N.Y.: Columbia University Press, 1976. P. 13–19.

7. Jackson, J. A. and Jobling R. Towards an analysis of contemporary cults. *A sociological yearbook of religion in Britain*. L.: SCM Press, 1968. P. 94–105.

8. Lofland J. Domsday Cult. N. Y., 1966. P. 1.

9. Types of Cults. CultFAQ.org; What Is A Cult? URL: www.apologeticsindex.org.

10. Campbell C. The Cult, the Cultic Milieu and Secularization. *A Sociological Yearbook of Religion in Britain*. L.: SCM Press, 1972. Vol. 5. P. 119–136.

11. Деструктивні психотехніки / За ред. І. Митрофанова, переклад з англійської. “Janusbooks”, С-Пт: “Екслібрис”. 2002. 224 с.

12. Павленко С. Нормативно-правові засади протидії діяльності деструктивних релігійних організацій: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід. *Підприємство, господарство і право*. № 2. 2017. С. 278–282.

13. Lifton, R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism, 1961. URL: https://ia601405.us.archive.org/18/items/ThoughtReformAndThePsychologyOfTotalism/ThoughtReform_and_the_Psychology_of_Totalism.pdf

14. Байда А. О. Правове забезпечення психологічної безпеки суспільства *Адвокат*. 2012. № 8. С. 29–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_8_5

15. Про затвердження Порядку застосування методів психологічного і психотерапевтичного впливу: наказ МОЗ України № 199 від 15.04.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0577-08#Text>.